

СТАНІСЛАВ СЕРГІЄНКО

БАБИН ЯР: ГЕНДЕРНІ ТА ВІКОВІ АСПЕКТИ ВИЖИВАННЯ

Історія розстрілів у Бабиному Яру є найбільш дослідженою з-поміж інших подібних випадків. Однак все одно залишається багато не вирішених дослідницьких проблем і питань. Дискусії точаться, насамперед, довкола участі місцевої поліції та українських націоналістів у розстрілах, грабунках і конвоюванні євреїв, а також щодо пам'яті про трагедію та форми її комеморації. У цьому контексті наша проблема перебуває на маргінесі. Нас цікавить питання: хто й завдяки чому вижив у Бабиному Яру? Але не в меморіальному ключі, а з перспективи осмислення можливостей виживання в екстремальній ситуації. Наша основна гіпотеза звучить так: більшість тих, хто врятувався (мова йде про єврейських жінок і дітей) у період найбільш масових розстрілів (29–30 вересня 1941 р.) у Бабиному Яру, вдалося це зробити через патріархатні суспільні установки. В українській мові існує плутанина між термінами *патріархатний* і *патріархальний*. Дуже часто їх ототожнюють. Однак, на нашу думку, ці два поняття мають різне значення, зокрема, у «Словнику гендерних термінів» зазначено: «...у сучасних феміністському та гендерному дискурсах... термін “патріархальний” вживається для позначення зв'язку з архаїчністю, вірністю традиціям, звичаям... термін “патріархатний” використовується для позначення основних характеристик патріархату – андроцентричної організації суспільства, із зафіксованою в ньому нерівністю та жорсткою регламентацією статеворольових відносин»¹.

¹ Словник гендерних термінів / Укл. З. Шевченко: <http://a-z-gender.net/ua/patriarxatnij-ta-patriarxalnij.html>.

Відповідно до цього визначення, спробуємо конкретизувати нашу тезу. В патріархатному суспільстві жінкам і дітям приписують «неповноцінність»: вони не виступають у ролі повноцінних суб'єктів, тому вимагають турботи й захисту. Слабкість є ознакою їхньої сутності. Чоловік же, навпаки, – сильний, раціональний і самостійний. Маскулінна роль «захисника» передбачає, з одного боку, боротьбу з ворогами (зазвичай із чоловіками) та загалом протистояння небезпеці, з іншого – захист своєї родини, слабких (в обох випадках майже завжди йдеться про жінок і дітей) та країни. У такий спосіб втілюється чоловіче піклування про їхню безпеку та життя². Перебування єврейських жінок і дітей на межі між статусом ворога та статусом слабого створювало напруження та обмежену можливість для порятунку. Зважаючи на небагатий матеріал і можливі його різночитання, ця гіпотеза потребує детального аналізу та критики можливих інших інтерпретацій, які можуть логічно впливати з відомих нам свідчень.

Історіографія та джерела

Історіографія трагедії Бабиного Яру, як уже зазначено, дуже велика. Дослідженість цієї події дає можливість перевірити нашу гіпотезу. Корисними для нашого дослідження вважаємо напрацювання Віталія Нахмановича та Олександра Круглова. Перший активно працював із усними та письмовими свідченнями очевидців і тих, хто пережив трагедію, зіставляючи їх у межах проекту з дослідження топографії та хронології Бабиного Яру, внаслідок чого було опубліковано збірку статей та документів «Бабий Яр: человек, власть, история» (2004)³. Другий працював із німецькими документами та випустив книжку «Трагедия Бабьего Яра в немецких документах», одну частину якої складає його аналіз подій, а другу – публікація документів⁴. Важливо також згадати праці Тетяни Євстаф'євої, яка була учасницею проекту «Бабий Яр: человек, власть, история», а та-

² Див., наприклад: *Gilmore D. Manhood in the Making: Cultural Concepts of Masculinity.* – New Haven; London, 1990. – P. 222–223; *Nagel J. Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations // Ethnic and Racial Studies.* – 1998. – Vol. 21 (2). – P. 242–269.

³ Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы: В 5 кн. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – Киев, 2004. – 597 с.

⁴ *Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах.* – Днепропетровск, 2011. – 140 с.

кож опублікувала декілька статей про Бабин Яр крізь призму документів радянських спецслужб⁵. Ілля Левітас написав дуже багато праць, присвячених Бабиному Яру, складав та упорядковував Книги пам'яті та книгу про Праведників Бабиного Яру, тобто людей, які рятували євреїв⁶. Варто також згадати Бориса Забарка, за участі якого різними мовами було видано багато збірок спогадів тих, хто пережив Голокост в Україні, зокрема, тих, кому вдалося вижити в Києві⁷.

Однак нам невідомі праці, присвячені окремо гендерним аспектам Бабиного Яру. Хоча загалом напрацювання на теми «жінки та нацистська окупація» і «жінки та Голокост» в українській історіографії існують⁸. У дослідженнях на ці теми історики, використовуючи український матеріал, спираються на західний досвід, де вже існує впливова традиція жіночої історії Голокосту та Другої світової війни⁹. В україн-

⁵ *Свстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 354–386.

⁶ Див., наприклад: Бабий Яр: Книга памяти / Сост. И. Левитас. – Киев, 2005. – 570 с.; *Левитас И.* Герои и жертвы. – Киев, 2001. – 192 с.; *Левитас И.* Праведники Бабиного Яру. – Харьков, 2016. – 457 с.; Бабин Яр. Трагедія, історія, пам'ять. 1941–2011 / Автор-упоряд. І. Левітас. – Київ, 2011.

⁷ Живыми остались только мы: свидетельства и документы. – Киев, 1999, 2000; Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы: В 3 т. / Ред. и сост. Б. Забарко. – Киев, 2007; Мы хотели жить... Свидетельства и документы: В 2 кн. / Ред.-сост. Б. Забарко. – Киев, 2013–2014; Überleben im Schatten des Todes: Holocaust in der Ukraine. Zeugnisse und Dokumente / Herausgeber B. Zabarko, M. Müller und W. Müller. – Bonn, 2004. – 63 S.; Holocaust in the Ukraine / B. Zabarko. – London; Portland, 2005. – 394 p.; “Nur wir haben überlebt”: Holocaust in der Ukraine. Zeugnisse und Dokumente / Herausgeber B. Zabarko, M. Müller und W. Müller. – Köln, 2004. – 469 S.

⁸ Див., наприклад: *Шевченко М. Ю., Гедз В. А.* Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // *Архіви України*. – 2014. – Вип. 4–5. – С. 256–273; *Стяжкіна О.* Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання // *Український історичний журнал*. – 2015. – № 2 (521). – С. 42–66; Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / За наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – Київ, 2015. – 335 с.; *Гон М., Івчик Н.* Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності // *Голокост і сучасність*. – 2016. – № 1 (14). – С. 9–49.

⁹ Див., наприклад: *Vaumel J. T.* ‘Can two walk together if they do not agree?’ Reflections on Holocaust Studies and Gender Studies // *Women: a cultural review*. – 2002. – Vol. 13 (2). – P. 195–206; *Waxman Z.* Women in the Holocaust: a feminist history. – Oxford, 2017. – 181 p.; *Рингельхайм Д.* Женщины и Холокост: переосмысление исследований // Антология гендерной теории / Сост. Е. Гапова, А. Усманова. – Минск, 2000. – С. 254–279.

ській історіографії є праці, присвячені становищу дітей у досліджуваній період¹⁰. Майже всі праці українських авторів оминають проблеми взаємодії маскулінності/фемінності та віку у порятунку євреїв, які поставили ми, та звертають увагу здебільшого на суб'єктивний жіночий або дитячий досвід окупації чи участі у боротьбі проти нацизму.

Наші джерела, які ми називаємо у статті з метою спрощення просто свідченнями, можна поділити на усноісторичні або его-джерела (матеріали з архіву USC Shoah Foundation та інші записи), протоколи допитів радянських спецслужб і повоєнні матеріали процесів над нацистами. Оскільки Бабин Яр є однією з найпопулярніших тем у дослідженні Голокосту в Україні, значна частина цих свідчень була опублікована у відповідних документальних збірках або в електронному вигляді¹¹.

Хто врятувався?

У широкому житку побутує версія, що 29 особам (першоджерело цих даних ми не виявили) вдалося різним чином урятуватися від розстрілу або вижити після нього в Бабиному Яру, однак дізнатися точні цифри майже неможливо. До цих 29 осіб зараховують також 18 чоло-

¹⁰ Див., наприклад: *Голиш Г. М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. – 323 с.; *Івчик Н.* Діти як об'єкт геноциду (на прикладі Голокосту) // *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету.* – 2013. – Вип. 11.

¹¹ Бабий Яр: человек, власть, история. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий; Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сборник документов и материалов / Ред. И. Арад. – Иерусалим: Яд Вашем, 1992. – 424 с.; University of Southern California Shoah Foundation – The Institute's Visual History Archive: <http://iwitness.usc.edu/SFI>; Свідчення очевидців трагедії // Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»: <http://babynyar.gov.ua/golokost/svidchennya-ochevidtsiv-tragedii/>; *Сидько М.* Я был свидетелем расстрела в Бабьем Яру: <http://www.lost-childhood.com/index.php/shkola-vuzhivaniya/115-mikhail-sidko2/2/>; *Круглов А.* Трагедия Бабьего Яра в немецких документах; «Чего орешь, здесь все жиды!». История ребенка, пережившего Бабий Яр // Новое время. – 27.01.2016: <https://nv.ua/publications/chego-oresch-zdes-vse-zhidy-istorija-rebenka-perezivshhego-babij-jar-93656.html>; Книга памяти: Бабий Яр / Авт.-сост. И.М. Левитас. – К., 1999. – С. 98–209; Мы хотели жить... Свидетельства и документы. – Кн. 2. – Киев, 2014. – 792 с.; «Я убежала из Бабьего Яра» (письмо Иды Пинкерт) // *Еврейский обозреватель.* – 2005. – № 18/109; Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы; «The Good old days»: the Holocaust as seen by its perpetrators and bystanders / Ed. by E. Klee, W. Dressen, V. Riess. – New York, 1991. – 314 p.; «Nur wir haben überlebt»: Holocaust in der Ukraine. Zeugnisse und Dokumente.

віків, які втекли із Сирецького концтабору у вересні 1943 р.¹² На сайті Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» написано, що врятуватися вдалося не більше ніж 20 особам¹³. Ми не беремо до уваги утікачів із Сирецького табору, адже в цій статті йдеться про період масових розстрілів 29–30 вересня 1941 р. За нашими підрахунками, в період масових розстрілів вижили щонайменше 28 осіб, зокрема, неідентифіковані, з яких близько 16 врятувалися за участю охоронців німців або «місцевих» поліцаїв. Власне, саме ці випадки нас найбільше й цікавлять. Звісно, ці цифри не точні, адже щодо деяких свідчень є сумніви, зокрема, не зрозуміло, коли саме людям вдалось вирватися з колони. Також, можливо, мали місце невідомі нам випадки¹⁴. Дискусійним вважаємо питання, чи варто враховувати тих, хто повертав назад на півдорозі до Яру; тих, хто взагалі не прийшов і переховував-

¹² Див., наприклад: Моторошні історії Бабиного Яру: рятівники, кати та їхні жертви // Еспресо. – 29.09.2017: https://espresso.tv/article/2017/09/29/tragediya_babynogo_yaru_zhertvy_ryativnyky_katy; Бабин Яр. Історія тих, хто вижив // ТСН. – 2018: https://tsn.ua/special-projects/babi_yar/.

¹³ Історія Бабиного Яру / Меморіальний Центр Голокосту «Бабин Яр»: <http://babiyar.org/byhmc/historical>.

¹⁴ Підрахунки автора за такими джерелами: Interview with Ruvyn Shtein, 15.11.1996, Kyiv, Ukraine // USC Shoah Foundation. – 23366; Свідчення очевидців – Майстренко Р. // Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». – 27.07.2011: <http://babynyar.gov.ua/raisa-maistrenko>; Interview with Dina Levina, 20.08.1998, Kyiv, Ukraine // USC Shoah Foundation. – 47650; Interview with Lyudmila Tkach, 02.10.1995, Los Angeles, U.S.A. // USC Shoah Foundation. – 7298; Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). – С. 107–112; *Сидько М.* Я был свидетелем расстрела в Бабьем Яру. – 09.06.2018: <http://www.lost-childhood.com/index.php/shkola-vyzhivaniya/115-mikhail-sidko>; *Сидько М.* Последний свидетель Бабьего Яра. Відео // Медиа ТВ Адженда: <https://www.youtube.com/watch?v=ZlM4b-fkFA8>; Свідчення очевидців трагедії – Геня Баташева // Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». – 20.07.2011: <http://babynyar.gov.ua/genya-batasheva>; Очевидец трагедии в Бабьем Яру: Мой приемный отец-врач прятал жену-еврейку в морге. Клал ее к мертвым, чтобы осталась в живых // *Гордон*. – 29.09.2016: <http://gordonua.com/publications/ochevidec-tragedii-v-babem-yaru-moy-priemnyu-otec-vrach-pryatat-zhenu-evreyku-v-morge-klal-ee-k-mertryum-chtoby-ostalas-v-zhivyyh-152239.html>; Бабий Яр: человек, власть, история. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий; Свідчення очевидців – Ольга Рожченко // Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». – 03.08.2011: <http://babynyar.gov.ua/olga-rozhchenko>; *Коваль М.* Рік 1941-й. «Остаточне вирішення» // *ZN.UA*. – 21.09.2001: https://dt.ua/SOCIETY/tik_1941-y_kiyu_ostatochnne_virishennya.html; «Я убежала из Бабьего Яра» (письмо Иды Пинкер) // *Еврейский обозреватель*. – 2005. – №18/109; *Круглов А.* Трагедия Бабьего Яра в немецких документах; Черная книга / Составлена под ред. В. Гроссмана, И. Оренбурга. – Иерусалим, 1980. – С. 23–24.

ся; дітей, яких батьки залишили на близьких, сподіваючись потім забрати¹⁵. Проте залишається очевидною дуже цікава диспропорція: майже всі, кому вдалося врятуватися під час масових розстрілів 29–30 вересня – діти та жінки. Зокрема, Рувіну Штейну (1926 року народження) вдалося втекти з колони, яку вели на розстріл, і сховатись у трубі в кюветі¹⁶. З колони втекли бабуся разом із трирічною Раїсою Майстренко та невідома дівчинка¹⁷. Декілька людей впали до яру за момент до пострілу, що врятувало їм життя¹⁸.

Із джерел ми бачимо, що бажання жити підсилювалося внутрішнім обов'язком перед кимось. Так, Олена Книш, лежачи в яру, підтримувала непритомну дочку за підборіддя, щоб вона не захлинулася кров'ю. Вночі жінці вдалося вивізти з яру. Вона не знала, чи жива дочка, однак тягнула її за собою. Згодом Олені Книш вдалося повернути дочку до тям. Вони сховались у підвалі на якомусь підприємстві, перебували там чотири доби, харчуючись об'їдками та рослинами¹⁹. Діна Пронічева згадує, що коли лежала в яру, сказала собі: «Діно, вставай, іди, тікай звідсіль, тебе чекають твої діти»²⁰.

¹⁵ Це все добре видно з коротких описів, які надаються щодо кожного вцілілого єврея та декількох ромів, у книжці «Бабин Яр. Трагедія, історія, пам'ять. 1941–2011».

¹⁶ Interview with Ruvyn Shtein, 15.11.1996, Kyiv, Ukraine // USC Shoah Foundation. – 23366. – Clip #80–81.

¹⁷ Свідчення очевидців – Майстренко Р. // Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». – 27.07.2011: <http://babynyar.gov.ua/raisa-maistrenko>; «Чего орешь, здесь все жида!». История ребенка, пережившего Бабий Яр // Новое время. – 27.01.2016: <https://nv.ua/publications/chego-oresh-zdes-vse-zhidy-istorija-rebenka-perezhivshego-babij-jar-93656.html>.

¹⁸ Див., наприклад: Бабий Яр: человек, власть, история. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий. – С. 256–258, 278–280; Interview with Dina Levina, 20.08.1998, Kyiv, Ukraine // USC Shoah Foundation. – 47650. Костянтин Мирошник також розповідає про двох хлопчиків-євреїв, яким вдалося вибратись з ями вночі. Ми їх не вносили до наших обрахунків, тому що це переказ, вірогідність якого важко перевірити (Свідчення очевидців – Мирошник К. // Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». – 02.08.2011: <http://babynyar.gov.ua/konstantin-miroshnik>). Див. також: «Я убежала из Бабьего Яра» (письмо Иды Пинкерт) // *Еврейский обозреватель*. – 2005. – № 18/109. Ті самі свідчення, але розлогіші, опубліковані в збірці: “Nur wir haben überlebt”: Holocaust in der Ukraine, Zeugnisse und Dokumente. – S. 269–271.

¹⁹ Interview with Lyudmila Tkach, 02.10.1995, Los Angeles, U.S.A. // USC Shoah Foundation. – 7298. – Clip #23–29.

²⁰ Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). – С. 110. Тут і далі переклади автора українською з російської, англійської та німецької мов.

Частині вдалося врятуватися, «переконавши» поліцейських, що вони не євреї і потрапили до колони випадково²¹. Зв'язковий-мотоцикліст 2-ї роти 45-го резервного батальйону Пауль Вьорцбергер та Йоган Коллер, особистий шофер командувача 2-ї роти Кройцера, врятували двох дівчат (напевніше, 17-літню Геню Баташеву та 14-річну Маню Пальті). Вони перебували в натовпі, який вели на розстріл, і попросили врятувати їх, адже вони українки. Кухар зондеркоманди 4а Ріхард Керль, який стояв в оточенні, свідчив, що врятував матір із двома дочками: випустив їх через діру в огорожі²². Подібну історію про порятунок розповідає і оберштурмфюрер СС Курт Ганс²³. Один із шоферів зондеркоманди 4а був свідком того, як за проханням оберштурмфюрера СС Гефнера командир зондеркоманди Пауль Блобель дозволив відпустити з місця розстрілу «маленьку біловолосу дівчинку»²⁴. Втім, сам Гефнер стверджує, що не брав участі у розстрілах, лише наглядав, і тому не міг звільнити дівчинку²⁵. Дванадцятилітній на той час Сергій Таужнянський у повоєнних свідченнях розповідав, що підійшов до солдата в оточенні та попросив врятувати, адже він не євреї і потрапив туди випадково. На його шії висів хрестик, який дала якась жінка на шляху до Бабиного Яру. Солдат перемовився з офіцером, і хлопця разом із «дівчиною років шістнадцяти» вивезли до центру міста й відпустили²⁶. Михайло Сидько, 1936 року народження, розповідав про події, що відбувалися 30 вересня зранку: «Коли наша колона опинилась у накопичувачі, мене та Гришу витягнув із колони в бік німецький офіцер, де вже стояли під охороною поліція такі самі, як ми, діти. Несподівано для нас поліцей крикнув: “Розбігайтесь”. Ми кинулись тікати в усі сторони. Поліцей почав стріляти у повітря, а потім убив двох дітей, інші втекли».²⁷ Потрібно зазначити, що свідчення Сидька відрізняються. В іншому свідченні майже повністю повторює цю історію, однак говорить, що

²¹ Див., наприклад: Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий. – С. 306–308.

²² *Круглов А.* Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – С. 45–46.

²³ Там же. – С. 92–93.

²⁴ Там же. – С. 84.

²⁵ Там же. – С. 91.

²⁶ Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий. – С. 306–308.

²⁷ *Сидько М.* Я был свидетелем расстрела в Бабьем Яру: <http://www.lost-childhood.com/index.php/shkola-vyzhivaniya/115-mikhail-sidko> 2/2.

не пам'ятає, хто саме це був: поліцай чи німець²⁸. У збірці спогадів «Жизнь и смерть в эпоху Холокоста», виданій Борисом Забарком, Сидько розповідає, що український або німецький поліцейський витягнув їх із колони і повів вулицею до іншої групи дітей, однак не згадує, що хтось закликав їх тікати. Його брат добре знав цей район, і тому їм вдалось утекти²⁹. Мендель Іванова з трьома маленькими дітьми і матір'ю не пішли за наказом на Сирець, однак їх видали сусіди (коли саме це відбулось, не відомо). Жінок і дітей відвезли до Бабиного Яру. Угорський поліцай допоміг утекти Мендель і її дочкам Соні та Лізі, але всі інші загинули³⁰. Дослідники також пишуть про хлопчика, бабусю та матір, яких урятував поліцай «пан Гордон», начебто член ОУН(м) із Західної України³¹. Єврейку Енту Петровську, її сина та сусідку-німкеню, яка їх проводжала до Бабиного Яру, вивів із оточення офіцер, велівши йти додому³².

Однак серед урятованих були не лише жінки і діти. Вісімнадцятирічний Яків Екель і його батько втекли з колони через маленькі яри – в тому місці, де охоронці стояли менш щільно³³.

Той факт, що серед осіб, які вижили, майже не було чоловіків, не можна пояснити тим, що більшість чоловіків перебували на війні. І хоча деякі дослідники відтворюють у своїх роботах звичну тріаду жертв: жінки, діти та люди похилого віку, щоб підкреслити аморальність учинків нацистів, це лише частина картини, яку ми зустрічаємо в джерелах. Один зі свідків трагедії з німецького боку згадував: «...я також прийшов до яру, де застав Кройцера прямо на місці страти. Тому я не був позбавленим від виду вже розстріляних євреїв. Я бачив, як євреї (чоловіки, жінки та діти) в яру йшли на місце розстрілу»³⁴. У звіті уповноваженого Райхсміністерства окупованих східних областей при групі армії «Південь» від 5 жовтня 1941 р. за-

²⁸ Сидько М. Последний свидетель Бабьего Яра. Відео // Медиа ТВ Адженда: <https://www.youtube.com/watch?v=ZIM4b-fkFA8>.

²⁹ Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. – Кн. 3. – Киев, 2007. – С. 194.

³⁰ Бабин Яр. Трагедія, історія, пам'ять. 1941–2011. – С. 219.

³¹ Каплан Ю. Вернувшийся из ада // *Возрождение-91*. – 1991. – Ноябрь.

³² Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. – Кн. 3. – С. 26; Бабин Яр. Трагедія, історія, пам'ять. 1941–2011. – С. 245.

³³ Бабин Яр: человек, власть, история. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий. – С. 322–323.

³⁴ Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – С. 43.

значено, що в Бабиному Яру було розстріляно приблизно 35 тисяч євреїв, половина з яких були жінки³⁵.

Складно говорити про загальні цифри, але структурно подібні випадки ми фіксуємо і в інших місцях. Наприклад, у Таращі під час конвоювання на розстріл одна з жінок-єврейок попросила до конвоїра-німця зберегти їй життя, адже у неї була маленька дитина. Він наказав відпустити жінку³⁶. В околицях Бахчисарая один із керівників групи, яка проводила розстріли, помилював жінку єврейського шевця, дізнавшись, що у чоловіка ампутовані ноги³⁷.

Схожі свідчення про порятунок через «жіночність» чи «дитячість», яка в цих випадках визначається через категорію краси, яку важко визначити, зафіксовано у Володимирі-Волинському, с. Тернівка та містечку Баранівка³⁸. У списку єврейських дітей, яких урятували співробітники Мамакського дитячого буднику № 1 під Сімферополем, згадано історію 13-літньої Майї Лакшиної, яку з місця розстрілу вивіз німецький солдат-шофер, прикривши її плащем. Після цих подій вона прийшла до дитбудинку³⁹. Роза Таксе, 1926 року народження, зустріла окупацію в одному із сіл Ставропольського краю. Вона розповіла, як німець разом із шофером (національність не згадано) везли її на розстріл, але потім німець зжалився і відпустив її⁴⁰.

Звісно, що можливість врятуватися була мінімальною. Більш вірогідною була ситуація, про яку згадує колишній поліцейський 9-го резервного батальйону Еріх Гайдборн:

Коли прибули [в Бабин Яр. – С. С.], ми побачили, що в куцах сидить жінка, яка, мабуть, благополучно пережила страту. Цю жінку застрелив член СД (прізвище невідоме), який нас супроводжував. Потім ми побачили, що з купи трупів ще одна людина подає знаки рукою.

³⁵ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – Киев, 2002. – С. 78–79.

³⁶ Там же. – С. 156.

³⁷ Там же. – С. 170–171.

³⁸ Гон М., Івчик Н. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності // *Голокост і сучасність*. – 2016. – № 1 (14). – С. 47.

³⁹ Холокост в Криму (Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период нацистской оккупации Украины (1941–1944)) / Ред.-сост. М. Тяглый. – Симферополь, 2002. – С. 47.

⁴⁰ Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. – Кн. 3. – С. 292.

*Я не знаю, була це жінка чи чоловік. Я вважаю, що цю людину добив член СД, однак я цього не бачив*⁴¹.

Схоже свідчення наведено в «пояснювальній записці» колишнього військовополоненого Олексія Попова⁴². Один із поліцейських, який стояв в оточенні, згадував, що до нього і його товаришів підходили євреї та просили випустити їх за огорожу, однак вони не погоджувалися, бо дії поліцейських контролювала СС⁴³.

Про мінімальну можливість порятунку свідчить кількість тих, хто вижив. Однак це не має нівелювати поставленої проблеми. Чому більшість врятованих і тих, хто вижив, – це жінки та діти? Чи вони справді мали більше шансів? Цю тему в історіографії майже не висвітлюють.

Якщо падіння до яру до моменту пострілу або втечу з колони можна віднести до випадковостей (хоча наприкінці ми ще повернемося до цього питання), то випадки порятунку євреїв німцями, українськими та угорськими поліцейськими слід розглянути детальніше.

Гендер, раса, вік

Джудіт Батлер у книжці «Фрейми війни. Чий життя оплакують?» пише, що лише дві групи населення – жінок і дітей – завжди оплакують. Їх маркують наперед як невинних, тому їхня смерть викликає найбільше обурення, однак постає така проблема: «Чи жінки й діти завжди розглядаються як жінки й діти, чи функціонують вони як жінки та діти, чи, можливо, насправді їх називають і розглядають зовсім по-іншому»⁴⁴. Авторка пише про репрезентацію війни у статистиці та медіа, оминаючи проблеми, пов'язані з переживанням її безпосередніми учасниками. І хоча вона пише про сучасність, це питання актуальне і для нас⁴⁵. Майже всі, хто врятувався з Бабиного Яру, згадують, як вони підходили до німців або українців-охоронців і по-

⁴¹ Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – С. 94–95.

⁴² Беркгоф К. «Групи у яру належали жінкам, чоловікам та дітям»: письмові свідчення 1941 року про вбивство в Бабиному Яру // Голокост і сучасність. – 2017. – № 1 (15). – С. 26–27.

⁴³ Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – С. 96.

⁴⁴ Батлер Дж. Фрейми війни. Чий життя оплакують? – Київ, 2016. – С. 24.

⁴⁵ Там само. – С. 24–32.

яснювали, що вони українці або росіяни, а не євреї. Вище наведено свідчення одного з нацистів – про «біловолосу дівчинку». Василь Михайловський (Цезар Кац), якому в 1941-му було чотири роки, також пояснює свій порятунок національним/етнічним/расовим⁴⁶ чинником: «У загальній давці ми з Надею (його няня-українка, яка вела його до Бабиного Яру. – С. С.) впали на протитанковий їжак, я розбив голову – шрам залишився на все життя. На щастя, Надю хтось підняв за комір і штовхнув, разом зі мною, у натовп, що стояв уздовж дороги: “Нема чого тобі там робити!”. Напевне, побачили паспорт, що вона не єврейка. В неї були із собою документи»⁴⁷. Українка Олена Чернявська (її чоловік був євреєм) показала свій паспорт поліції, і німецький солдат виштовхнув її разом із дворічною дочкою Раєю із колони⁴⁸.

Чи справді це могло врятувати? Подеколи безсумнівно так, однак ті, хто вижив, згадують і про протилежні випадки. Раїса Майстренко розповідала: «А мене українська бабуся Татя няньчила, вона нас провести пішла. Пам’ятаю, стоїть, мене однією рукою біля грудей тримає, в іншій паспорт, та кричить: “Я русская! Я русская!”. Підійшов поліцей: “Чого кричиш? Тут всі жиди”. І прикладом замахнувся, щоб мені в голову влучити. Бабуся зрозуміла, встигла плече підставити, так він їй так дав, що відразу кров потекла. Бабуся впала. Німець взяв її за комір і штовхнув у натовп. А вона продовжувала мене тримати, не випускала з рук. Іде та від болі продовжує хреститись: “Я русская, я русская...”»⁴⁹. Дівчинці було тоді лише три роки, тому

⁴⁶ Ми в жодному разі не намагаємось прирівняти всі ці характеристики. Наводимо їх через ризик лише тому, що в тогочасних дискурсах (особливо нацистському) межі між ними були дуже сильно розмиті.

⁴⁷ Бабин Яр. Трагедія, історія, пам’ять. 1941–2011. – С. 151; Очевидець трагедії в Бабьєм Яру: Мой приемный отец-врач прятал жену-еврейку в морге. Клал ее к мертвым, чтобы осталась в живых // *Гордон*. – 29.09.2016: <http://gordonua.com/publications/ochevidec-tragedii-v-babem-yaru-moy-priemnyy-otec-vrach-pryatal-zhenu-evreyku-v-morge-klal-ee-k-mertvym-chtoby-ostalas-v-zhivyh-152239.html>. Варто зазначити, що значну частину його пам’яті про цю подію становлять пізніші розповіді няні, про що він сам зазначає.

⁴⁸ Бабин Яр. Трагедія, історія, пам’ять. 1941–2011. – С. 206.

⁴⁹ «Чего орешь, здесь все жиды!». История ребенка, пережившего Бабий Яр // *Новое время*. – 27.01.2016: <https://nv.ua/publications/chego-oresh-zdes-vse-zhidy-istorija-rebenka-perezivshhego-babij-jar-93656.html>. Див. також: Свідчення очевидців – Майстренко Р. // Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». – 27.07.2011: <http://babynyar.gov.ua/raisa-maistrenko>.

її спогади можуть бути неточними, найпевніше вони є результатом колективного пригадування. Проте вони перегукуються зі свідченнями Гені Баташевої, яка згадує, як разом із Манею Пальті пояснювали поліцаю, що вони «русские». Він відповів: «Бачу, що не жидівки, але якщо прийшли – все одно залишайтеся»⁵⁰. Як засвідчує протокол допиту на Київському процесі 1946 р. Діни Пронічевої, вона переконала українського поліцейського, що вона українка, хоча в документах не було позначки про її національність. Діну направили до групи людей, які «випадково туди потрапили», разом вони чекали до вечора. Відтак до групи під'їхала машина, з неї вийшов німецький офіцер і наказав усіх розстріляти, «пояснив, що звідси не можна випускати людей, які, хоча і не є євреями, але бачили, що тут відбувалось»⁵¹. Усю групу відправили на розстріл. Треба зазначити, що в іншому свідченні Діна Пронічева розповіла, що просила німецького поліцейського її врятувати, адже вона не єврейка, натомість український поліцейський вигукнув, що знає її як «жидівку»⁵². Єврейка Діна Левіна також у своєму інтерв'ю згадує, що бачила знайомих українців та росіян, яких разом з євреями вели на розстріл⁵³. Олександр Соловійов (1937 року народження) розповідав (очевидно, що це колективний спогад), що після другого кордону нікого не випускали, і його рідні бачили, як німецький жандарм бив чоловіка, котрий стверджував, що лише проводжав свою дружину⁵⁴. Деякі врятовані апелювали до панівної етнічної рамки, до якої зверталися й інші, які попри це були розстріляні, але, можливо, в їхній ситуації це все-таки зіграло вирішальну роль?

З конструктивістської перспективи жінки загалом, як певної універсальної ідентичності, не існує (в цьому аспекті можна погодитися з критикою, наведеною у праці «Гендерний клопіт» Джудіт Батлер).⁵⁵

⁵⁰ Свідчення очевидців трагедії – Геня Баташева // Національний історико-меморіальний заповідник «Бабий Яр». – 20.07.2011: <http://babynyar.gov.ua/genya-batasheva>.

⁵¹ Бабий Яр: человек, власть, история. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий. – С. 278–280.

⁵² Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). – С. 107–112.

⁵³ Interview with Dina Levina, 20.08.1998, Kyiv, Ukraine // USC Shoah Foundation. – 47650. – Clip #55.

⁵⁴ Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. – Кн. 3. – С. 242.

⁵⁵ Батлер Дж. Гендерное беспокойство // Антология гендерной теории. – С. 297–305.

Ставлення до жінки залежить від конкретного культурного контексту. І загалом людина існує на перетині багатьох ідентичностей – наприклад, раси, класу, гендеру – та у взаємодії з ними.

Уявлення нацистів про роль жінки у суспільстві описувала відома формула: *Kinder, Küche, Kirche* (діти, кухня, церква). Адольф Гітлер говорив: «Вони не мають бажання працювати в офісі та парламенті. Рідний дім, коханий чоловік та багато щасливих дітей є ближчими до їхніх сердець»⁵⁶. Сама ідея про призначення жінки, сформована у процесі становлення промислового капіталізму, а відповідно, й модерного гендерного порядку, не є суто нацистською⁵⁷. Соціологиня Еліс Кесслер-Херріс зазначала: «Мірою того, як аграрне суспільство вісімнадцятого сторіччя просувалося до індустріалізації дев'ятнадцятого, розросталася міфологія “жіночого призначення”. З функціонального погляду це легко пояснити. З індустріалізацією і одночасною урбанізацією зростала кількість чоловіків, задіяних на знеособлених виробництвах поза безпосереднім оточенням своїх родин і громад. Чоловіки були відірвані від спілкування з дітьми упродовж виснажливого робочого дня, а жінки мали заповнити цю прогалину. Водночас капіталістична ідеологія, що підкреслювала індивідуалізм, успіх і конкуренцію, замінила стару пуританську етику, що обстоювала мораль, працьовитість і цінності громади. Виснажені гонитвою за успіхом чоловіки потребували дружин, які могли би компетентно вести домогосподарство та бути їхньою духовною опорою. Ці нові соціальні вимоги формували ідеологію жіночої ролі»⁵⁸. В 2011 р. Генсек ООН, говорячи про єврейських жінок під час Голокосту, повністю відтворив цей наратив: «Єврейські жінки... лишившись ролі берегинь вогнища, були вимушені працювати, зазнаючи приниження і насилля. Попри небезпеку та жорстоке ставлення, вони вступали до лав спротиву... і йшли на болісні жертви заради збереження життя своїх дітей»⁵⁹. Такі

⁵⁶ “Sie haben keine Sehnsucht nach dem Büro und dem Parlament. Ein trautes Heim, ein lieber Mann und eine Schar glücklicher Kinder steht ihrem Herzen näher“ (цит. за: *Sigmund A. M. Die Frauen der Nazis*. – Wien, 1999. – S. 6).

⁵⁷ *Мензелевський С.* Імперативний відпочинок: гендерний та класовий утопізм у нацистській Німеччині // *Спільне*. – 07.09.2015: <https://commons.com.ua/uk/imperativnij-vidpochinok-gendernij-ta-klasovij-utopizm-u-natsistskij-nimechiini/>.

⁵⁸ *Кесслер-Херріс Э.* Женский труд и социальный порядок // *Антология гендерной теории*. – С. 311.

⁵⁹ *Женщины и Холокост: мужество и милосердие: Учебное пособие* / Ред. К. Манн. – ООН, 2011.

самі уявлення були й у СРСР одночасно з возвеличенням жінки-робітниці. Отже, відповідно до нацистської расової ідеології жінка-єврейка не могла відповідати ідеальному «суб'єкту». Вона була вилучена як єврейка та як жінка, що не може давати для німецької нації потомство⁶⁰.

Що ж до ставлення нацистської ідеології до дітей, то вона також відбивала відносини, сформовані у процесі становлення модерну. У класичній праці «Дитина і сімейне життя за Старого режиму» Філіп Ар'єс описує, як із XVIII ст. відбувалося масове відокремлення сім'ї від традиційної спільноти, як поступово дитина ставала центральною фігурою в родині, на благо якої спрямовували дуже багато зусиль. Сучасне поняття сім'ї передбачає ідею турботи про дитину. В Середньовіччі дитинство було дуже коротким, діти дуже швидко входили в спільноту дорослих, а емоційний зв'язок між батьками та дітьми не був таким сильним, як після XVIII ст. і дотепер. Шкільне виховання дитини поступово спрямовується на підготовку дитини до дорослого життя. Ар'єс стверджує, що саме вторгнення дитинства в область відчуттів стало причиною появи контролю за народжуваністю⁶¹. Нацисти також плекали «сімейні цінності» та піклувалися про дитину, однак, з огляду на расовий чинник, діти-євреї були винятком⁶².

Поширеність антисемітизму серед німців була значною. Німецький історик Альф Людтке пише, що сумніви щодо праведності війни звучали частіше, ніж стосовно геноциду⁶³. Проте фрейми «жінка-єврейка», «дитина-єврей» не були настільки натуралізовані, як цього можна було би очікувати, навпроти, сприйняття їх як жінок загалом і дітей загалом залишалось сильним. Важко також зрозуміти, наскільки

⁶⁰ Бок Г. Женщины и фашизм. Нацистская гендерная политика и женская история // *Гендерные исследования*. – 2004. – № 12. – С. 32.

⁶¹ Ар'єс Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. – Екатеринбург, 1999. – С. 405–411.

⁶² Бок Г. Женщины и фашизм. Нацистская гендерная политика и женская история // *Гендерные исследования*. – 2004. – № 12. – С. 41–42. Авторка вважає, що нацисти руйнували сімейні цінності. Інтерпретація залежить від підходу та способу узагальнення. Найбільш точним буде формулювання, що вони плекали такі цінності серед «расово правильних» людей і, навпаки, руйнували серед «расово нижчих».

⁶³ Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти. – Москва, 2010. – С. 71.

ки був поширений антисемітизм серед населення Києва та якою мірою він зруйнував звичне ставлення до жінок та дітей-євреїв⁶⁴.

Ревекка Шварцман свідчила, що коли вона з рідними підходила до Бабиного Яру, один німецький солдат звернув на них увагу. Далі цитата: «На руках у мене була маленька світловолоса дитина, і він звернувся до мене: “Юде?”, я відповіла: “Так, пане”. Він промовив “Цурюк, капут шейн блонд клейн кінд, цурюк!”. І ми із сестрою зрозуміли: він підказав нам, що треба тікати. Я зі Славіком ледве вибралась із натовпу, забувши про рідних. Ми опинились на кладовищі та сховались у склепі...»⁶⁵. Тобто німець розумів, що він застерігав саме євреїв. Сім'я Мігельманів також йшла до Бабиного Яру. Марія Мігельман була записана в паспорті як українка. Євреями були її чоловік та мати. Марія запитала у німецького офіцера в районі вул. Мельникова, що їм робити в такій ситуації. Він сказав, щоб вона разом із сином Іллею йшла додому, мовляв, питання з ними вирішиться пізніше, і тим самим врятував їм життя. Марія та її знайомі переховували Іллю до закінчення війни⁶⁶.

Зі свідчень німців-рятівників, які стояли в оточенні, ми бачимо, що ставлення до врятованих визначалось не як до єврейок, а як до жінок. Вюрцбергер у повоєнних свідченнях зазначає: «Поблизу складеного одягу в яру було дві жінки, які були відокремлені від інших. Коли я проходив повз них, вони сказали, що вони українки, і я повинен їх врятувати. Вони буквально прив'язалися до мене. Поблизу цього місця стояв мій товариш Коллер, який був шофером Кройцера. Я пішов з обома жінками до Коллера, і ми обидва стали обговорювати, як ми можемо врятувати обох жінок. Чи були жінки єврейками або мова йшла справді про українок, я сказати не можу. Ми домовилися, що Коллер на своїй машині відвезе обох жінок з небезпечної зони. Ми обидва усвідомлювали, що нас очікує, якщо цей акт порятунку розкриється. Однак ми відчували співчуття до обох жінок, які сильно плакали»⁶⁷. Коллер дещо інакше описує ці ж події: «Вюрцебергер (правильно: Вюрцбергер. – С. С.) попросив мене відвезти цю жінку в місто. Жінка плакала. Деякий час я роздумував,

⁶⁴ Див., напр.: *Свстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 362–374.

⁶⁵ Мы хотели жить... Свидетельства и документы. – Кн. 2. – С. 505.

⁶⁶ Бабин Яр. Трагедія, історія, пам'ять. 1941–2011. – С. 148.

⁶⁷ Цит. за: *Круглов А.* Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – С. 44.

тому що було дуже ризиковано когось вивозити та до того ж ми повинні були їхати назад повз усю колону, що була під охороною. Але все ж таки я погодився. Вюрцебергер сів біля мене, а жінок ми посадили на задне сидіння. Так ми поїхали до міста. Тут ми висадили жінку, яку Вюрцебергер явно до цього ніколи не бачив. Жінка втекла...»⁶⁸. Як бачимо, обидва учасника цієї події позначають врятованих як насамперед жінок. Перебуваючи на службі в оточенні, Ріхард Керль, за його словами, також урятував одну сім'ю: «Вона (жінка-мати) попрохала мене взяти собі одну з її дочок та вечорами відвідувати сім'ю в їхній квартирі. Я взяв цей ризик на себе, й мати з дочками через відкриту дощату огорожу, що була позаду мене, відпустив на волю»⁶⁹. Колишній оберштурмфюрер СС Курт Ганс у своїх свідченнях розповідав: «Коли я вже йшов, приблизно в кінці яру мене затримали дві жінки (як потім виявилось, це були мати та дочка), чи не міг би я залишити їх живими. Я звелів доставити їх до відомства, й там вони на колінах благали мене їх пощадити. З великою небезпекою для свого власного життя я цих жінок відправив додому»⁷⁰. Колишній поліцейський 4-го взводу 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону Франц Бемель у також своїх свідченнях стверджує, що не обшукував євреїв, бо це було неприємно і серед них були жінки⁷¹.

Вбивство дитини спричиняло додаткове психічне напруження. Учасник розстрілів у Бабиному Яру, колишній командир 2-го взводу та напіввзводу 4-го взводу 2-ї роти 45-го поліцейського батальйону цугвахтмайстер поліції Франц Візельд свідчив: «Серед жертв, яких я стратив, були чоловіки, жінки. Дітей, слава Богу, я не розстрілював»⁷².

Уже пізніше, водій «душогубки» обершарфюрер СС Вільгельм Фіндайзен із зондеркоманди 4 айнзацгрупи С розповідав: «Одного вечора з'явилися декілька офіцерів та наказали деяким людям піти з ними. Вони відправились у приватну квартиру, з якої забрали професора та його дочку. Після цього цих людей відвели в місце, поблизу розритої землі, де була вирита могила. Люди, тобто офіцери, після

⁶⁸ Цит. за: Там же.

⁶⁹ Цит. за: Там же. – С. 46.

⁷⁰ Там же. – С. 93.

⁷¹ Там же. – С. 104.

⁷² Там же. – С. 100.

цього наказали розстріляти цих двох осіб... Я відмовився робити це, як і інші чоловіки. Здається, дівчині було вісімнадцять або дев'ятнадцять років. Офіцер сам розстріляв людей... та сказав, що ми боягузи, але крім цього він нічого не зробив»⁷³. Як бачимо, Фіндайзен зробив окремий акцент на дівчині. Колишній обервахтмайстер 45-го резервного поліцейського батальйону Фердинанд Вальша згадував, як він із майстром Ньорінгом після антиєврейської акції в Києві проводив обшуки в квартирах євреїв. В одній з них вони знайшли 5–6-літню дівчинку й жінку, котра лежала на ліжку (бабусю дівчинки). Ньорінг схопив дитину й намагався викинути її з вікна. Вальш завадив йому це зробити, крикнучи: «У тебе що, немає дітей?»⁷⁴. Ньорінг злякався, віддав дитину, і вони пішли з квартири⁷⁵. У Білій Церкві оберштурмфюрер СС Гефнер запропонував Паулю Блобелю для розстрілу маленьких дітей використати українську поліцію, адже бійці «Ваффен-СС» «зовсім молоді люди»⁷⁶. Дехто через небажання вбивати жінок і дітей відмовлявся брати участь у розстрілах. За це не було передбачено відповідальності, хоча таких осіб товариші могли назвати «боягузами»⁷⁷.

Негативне ставлення до вбивства жінок та дітей ми зустрічаємо і зовсім в іншому контексті. Мова йде про боротьбу з партизанами в Білорусі. 3 серпня 1942 р. начальник тилового району групи армій «Центр» Макс фон Шенкендорф видав наказ про каральні заходи під час проведення антипартизанських операцій, в якому забороняв розстрілювати дітей і жінок (навіть озброєних)⁷⁸.

Наведемо ще один приклад, що стався пізніше, але за схожих структурних умов. Славенка Дракуліч у своїй книжці «Вони б і мухи не скривдили» описує процес у Міжнародному трибуналі з колишньої Югославії у Гаазі над воєнним злочинцем – боснійським сербом

⁷³ “The Good old days”: the Holocaust as seen by its perpetrators and bystanders. – Р. 71–72.

⁷⁴ *Круглов А.* Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – С. 102.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). – С. 96.

⁷⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 17; *Гиряева В.* Кристофер Браунинг. Совершенно обычные мужчины: резервный полицейский батальон 101 и «Окончательное решение» в Польше // *Социологическое обозрение.* – 2010. – № 3.

⁷⁸ Трагедия белорусских деревень, 1941–1944: Документы и материалы / Сост. Н. Кириллова, В. Селеменев и др. – Минск, 2011. – С. 48–49.

Зораном Вуковичем. Під час війни він згвалтував 15-літню дівчину, але потім сказав їй, що міг би зробити набагато гірше, але вона нагадувала йому власну дочку⁷⁹. Тобто ми бачимо чіткий гендерний і віковий мотив не-вбивства, хоча це не завадило йому згвалтувати дівчину.

Ті, хто вижив, згадували у своїх свідченнях про панівну етнічну/національну/расову ідентичність і ніколи не пов'язували свій порятунок із тим, що вони були дітьми або жінками. На думку Джудіт Батлер, особистість «залежить від відносин, у яких... визначається»⁸⁰. У нашому випадку співчуття до жінки та дитини, яке є ознакою маскулітної ролі «захисника», що становить одну із керуючих ролей у пригніченні цих груп, стало вирішальним у порятунку небагатьох.

Чому не чоловіки?

Статистика свідчить, що саме чоловіки найчастіше беруть участь у насильницьких діях і потерпають від них. Насилля дає змогу встановити владний режим над групою, яка стає його жертвою⁸¹. Плач, благання про порятунок, які в системі модерних владних відносин приписують жінкам і дітям, могли викликати жаль і співчуття, однак для чоловіка такі емоційні прояви означають демаскулінізацію, втрату «мужності»⁸². На жаль, нам невідомі такі свідчення про поведінку чоловіків у Бабиному Яру під час масових розстрілів 29–30 вересня 1941 р., які би дали змогу детально проаналізувати інтеракцію між (спів)учасниками вбивства та жертвами. Навіть якби ми мали багато свідчень чоловіків, котрим вдалось вижити, навряд чи вони говорили б про цей досвід, який не вписується в патріархатні уявлення про «мужність», так вільно, як це роблять жінки і ті, хто пережив цю трагедію в дитинстві. Ця тема не є основним предметом нашого дослідження, однак вона нам потрібна для докладнішого аналізу головної тези, і тому звернемося до загальнотеоретичного осмислення.

⁷⁹ Дракуліч С. Вони б і мухи не скривдили. – Київ, 2018. – С. 57.

⁸⁰ Батлер Дж. Гендерное беспокойство // Антология гендерной теории. – С. 311.

⁸¹ Ходырева Н. Причины физического насилия: сущность рода или дисбаланс власти? // О муже(Н)ственности. Сборник статей. – Москва, 2002. – С. 161–185; Гендер для медій: Підручник з гендерної теорії / Ред. Г. Ярманової, М. Маерчик, О. Плахотнік. – Київ, 2017. – С. 153.

⁸² Див., напр.: Бурдые П. Мужское господство // Социальное пространство: поля и практики. – Москва; Санкт-Петербург, 2005. – С. 286–364.

Сформулюємо певну схему взаємовідносин чоловіків у ситуації нерівності крізь призму теорії мікросоціології насилля американського дослідника Рендала Коллінза. Відповідно до неї, кожна людина, вчиняючи насильство, зіштовхується з емоційним бар'єром, який соціолог називає емоцією *напруги протистояння/страху*. Цю тезу він виводить з аналізу великого емпіричного матеріалу. Саме ця емоційна напруга запобігає вчиненню насилля у багатьох випадках. Одним із шляхів обминання цього бар'єра є пошук слабкої жертви⁸³. З перспективи чоловічої культури важко уявити чоловіка-1 (дитина, інвалід і чоловік похилого віку становлять окремі групи), який би благав чоловіка-2 його відпустити й не бити. Це було би інтерпретовано як приниження, прояв слабкості й підтверджувало панівну позицію чоловіка-2. У відносинах, сформованих асиметрією влади, основаної на насиллі, наслідком такої дії було б подолання психологічного бар'єра та збільшення насилля та панування над чоловіком-1.

У патріархатній культурі жінка та дитина потребують піклування, слабкість є невід'ємною частиною їхньої суб'єктності. Зазвичай у такому суспільстві «повноцінним» ворогом (євреєм, ромом, комуністом тощо) міг бути лише чоловік, яких під час війни здебільшого й вбивали⁸⁴, тому вбивство чоловіків майже не становило проблеми, не викликало запитання, як-от у випадку жінок і дітей. Ця тенденція впливає із самої суті патріархатних звичаїв, які репрезентують «чоловіче» як нормативне. Протистояння чоловіка з чоловіком задля ствердження та демонстрації власної маскулінності – одна з важливих рис модерної патріархатної культури⁸⁵. В ідеалі війна – це змагання чоловіків між собою.

Максим Гон та Наталія Івчик у статті «Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності» зазначають, що гендер не відігравав визначальної ролі у нацистських масових убивствах, адже євреїв убивали, незважаючи на стать. Однак, на нашу думку, насилля

⁸³ Коллінз Р. Мікросоціологія насильства // *Журнал соціальної критики «Спільне»*. – 2013. – 25 лютого: <http://commons.com.ua/ru/mikrosotsiologiya-nasilstva/>.

⁸⁴ Про поворот до вбивства всіх євреїв див.: Поль Д. Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р. Брандона та В. Лауер. – Київ: Дух і Літера, 2015. – С. 52.

⁸⁵ Див., наприклад: Кімел С. М. Гендероване суспільство. – Київ, 2003. – С. 373–379, 389–386.

дуже рідко буває гендерно нейтральним, навіть якщо різниця між чоловіками та жінками не є помітною одразу⁸⁶. Мова йде не лише про такі очевидно гендеровані форми насилля, як оголення або згвалтування. Згадаймо, наприклад, описувану Оксаною Кісь поблажливість радянського репресивного апарату до «бабських бунтів». Тобто жінка мала більш вигідне положення у випадку спротиву владі (могла уникнути або отримати значно менше покарання), на відміну від чоловіка⁸⁷. Або ж політику стерилізації людей «нижчого ґатунку» в нацистській Німеччині. Як зазначає німецька історикиня Гізела Бок, жінки становили лише половину стерилізованих, однак 90 % тих, хто загинув через стерилізацію, тобто ця політика не була гендерно нейтральною й у випадку стерилізації жінки мали гірші шанси вижити⁸⁸. В обох прикладах наявний гендерний аспект, хоч і не так відкрито⁸⁹. Можна сказати, що насилля нацистів проти євреїв не було гендерно вмотивованим (расова ідеологія відіграла вирішальну роль), однак воно не було гендерно нейтральним.

На нашу думку, не лише німці сприймали тих, кого рятували, насамперед як жінок і дітей, а не євреїв, через що вони формували відповідне ставлення до них, а сама поведінка врятованих була відтворенням «жіночності» та «дитячості». Вони вдавалися до плачу (звісно, йдеться не про навмисну дію, їхня поведінка цілком була зумовлена екстремальною ситуацією) задля досягнення мети – вижити. І в цьому аспекті їхня поведінка відповідала діалектиці суб'єкта: вони йшли за тим, що П'єр Бурдьє називає «невідрефлексовані схеми мислення»⁹⁰.

Парадоксом є те, що маскуліність «відіграла» роль не лише в убивстві, а й у порятунку. Приховане домашнє насилля над жінкою та дитиною і публічна чоловіча турбота про жінку та дитину являють собою дві сторони однієї системи відносин.

⁸⁶ Гон М., Івчик Н. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності // *Голокост і сучасність*. – 2016. – № 1 (14). – С. 48–49.

⁸⁷ Кісь О. Українські жінки в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність // *Україна модерна*. – 04.11.2018: <http://uamoderna.com/md/kis-women-holodomor>.

⁸⁸ Бок Г. Женщины и фашизм. Нацистская гендерная политика и женская история // *Гендерные исследования*. – 2004. – № 12. – С. 35.

⁸⁹ Kühne T. Protean Masculinity, Hegemonic Masculinity: Soldiers in the Third Reich // *Central European History*. – 2018. – Vol. 51 (03). – P. 398.

⁹⁰ Бурдьє П. Мужское господство // *Социальное пространство: поля и практики*. – С. 286–364.

Варто зазначити ситуативність залежності певних моделей поведінки та можливостей виживання. В інших випадках, коли йшлося про трудову експлуатацію, – жінки, діти та люди похилого віку мали менше шансів на виживання⁹¹. До того ж, як слушно зазначає Наталя Івчик, в умовах Голокосту самотній дитині було важко вижити, адже її життя сильно залежить від батьків, вона ще не володіє (повністю) соціальними навичками дорослих⁹².

Діалектика випадковості та закономірності

Після того як люди потрапляли до колони євреїв, що прямувала до Бабиного Яру, їхнє життя повністю залежало від волі озброєних чоловіків. В одному зі згаданих нами випадків ми можемо побачити садистичні нотки. Курт Ганс наказав привести жінок до гестапо, а потім дивився, як вони благали перед ним на колінах пощади⁹³. Декому вдавалось відразу розірвати цю залежність, хоча й у випадку свідчень знайомої Баташевої та Пальті, німець, що врятував їх, приїжджав з невідомою метою до їхнього дому, але вони переховувались⁹⁴. Історія рясніє прикладами, коли жінки у надзвичайних умовах Другої світової ставали заручницями чоловіків, інколи використовуючи своє тіло як ресурс, задля того, щоб просто вижити або врятувати своїх близьких⁹⁵. Конкретні вчинки озброєних чоловіків були різними, залежали від обставин, але відтворювались моделі поведінки, сформовані патріархальною культурою. Вбивство та порятунок – наслідки асиметрії влади, вони не можуть існувати один без одного, вбивство має зворотним боком порятунок як своє виправдання, і в цьому контексті друге було безумовно частиною панування.

⁹¹ Гон М., Івчик Н. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності // *Голокост і сучасність*. – 2016. – № 1 (14). – С. 18–20.

⁹² Івчик Н. Діти як об'єкт геноциду (на прикладі Голокосту) // *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. – 2013. – Вип. 11.

⁹³ Круглов А. Трагедія Бабьего Яра в німецьких документах. – С. 93.

⁹⁴ Свідчення очевидців – Ольга Рожченко // Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». – 03.08.2011: <http://babynyar.gov.ua/olga-rozhchenko>.

⁹⁵ Див., наприклад: Рингельхайм Д. Жінчини и Холокост: переосмысление исследований // Антология гендерной теории.

Патріархатна культура створює передумову, що структурує не лише свідому позицію, а й схильності, що виникають⁹⁶. Випадки посягання на життя не були масовими, величезну кількість жінок і дітей знищили під час Голокосту, однак не можна сказати, що це не позначилося на психіці їхніх убивць. Насилля над «беззахисними» – жінкою і дитиною – вимагало *додаткового* емоційного напруження. Відмова від учинення вбивства могла означати втрату символічного капіталу в бойовому товаристві, де вимагалось бути непохитним, хоча не означало вилучення з нього⁹⁷.

Залишається питання, як реалізувалися ці іманентні тенденції в конкретних умовах, у взаємодії з іншими явищами під час конкретної події, яку ми аналізуємо. Один із керівників підкоманди, що проводила розстріли на околицях Бахчисарая, про якого ми вже згадували, намагався вбити пострілом з пістолета в потилицю жінку, однак його руки дрижали, і він потрапив у шийну артерію. Жінка залишилась живою і стікала кров'ю⁹⁸. Це насилля було *додатково* неприємним, адже загострювало суперечності маскуліної ролі. Солдат Макс Вайхарт, котрий був свідком розстрілів євреїв в околицях Рівного (та фотографував їх), пережив нервовий розлад і був визнаний непридатним для подальшої служби. Як зазначає Джефрі Бурдс, «найбільше його мучила згадка про “одну молоду матір, [яка] тримала в руках немовля. Вони застрелили її, а дитину просто поховали живцем”»⁹⁹. Нервовий зрив отримав Альбрехт Цольнер з айнзацгрупи D, який у Миколаєві мав розстріляти хлопчика семи-восьми років. Він свідчив у 1962 р. прокуратурі в Мюнхені, що в цей момент мав відчуття, ніби повинен був убити власного сина¹⁰⁰. Згідно з дослідженнями американських психіатрів, посттравматичний стресовий розлад виявляється сильніше у солдатів, які брали

⁹⁶ Бурдс П. Мужское господство // Социальное пространство: поля и практики. – С. 286–364.

⁹⁷ Kühne T. Protean Masculinity, Hegemonic Masculinity: Soldiers in the Third Reich // *Central European History*. – 2018. – Vol. 51 (03). – P. 411.

⁹⁸ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 170.

⁹⁹ Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. – Рівне, 2017. – С. 65.

¹⁰⁰ Lüpke M. SS-Mörder vor Gericht // *Der Spiegel*. – 29.09.2016: <http://www.spiegel.de/einestages/massenmorde-der-nazis-was-ss-fuehrer-otto-ohlendorf-aussagte-a-1113939.html>.

участь у вбивствах цивільних, жінок і дітей, а також ув'язнених, ніж у тих, які вбивали під час бою¹⁰¹. Німецька дослідниця Гізела Бок також пише, що чоловіки із СС відчували великі «психологічні труднощі», коли вбивали дітей і жінок. Газову технологію почали використовувати з метою знайти «гуманнішу» альтернативу масовим розстрілам, і відповідно, звільнити есесівців від переважно гендерно вмотивованих сумнівів. На її думку, саме тому перші «душоугубки» в СРСР та Сербії переважно використовували для вбивства дітей і жінок¹⁰². Ба більше, навіть Гімлер, наказуючи вбивати єврейських жінок і дітей, говорив про складність, хоч і «необхідність» такого рішення¹⁰³. Про *додаткове* психологічне навантаження в цьому аспекті згадує й американський історик Крістофер Браунінг¹⁰⁴.

Саме ця *додатковість* і невідповідність зовнішній ролі «захисника» створювали можливість для «поблажливості» у ставленні до дітей, яку ми можемо побачити у свідченнях Рувіна Штейна: «Позаду нас стояло оточення, а за ним – цивільні, в тому числі жінки, які дивилися на все це. Люди не благали пощади, але багато з них віддавали тим, хто стояв за оточенням, своїх дітей. Німці робили вигляд, що нічого не бачать. Я знаю в Києві декількох людей, які врятувались таким чином»¹⁰⁵. Його ж приклад виживання більше свідчить про фізичні переваги дитини в цій конкретній ситуації. Бувши маленьким, він зміг сховатись там, де доросла людина напевно не змогла би. Але чи всі, хто тікав з колони, залишались непоміченими? Чи хтось з охоронців робив вигляд, що нічого не помічає? Ці запитання поки що залишаються без відповіді.

Єврейка Діна Пронічева згадувала, що коли вона вже лежала в яру, намагаючись не рухатись, поліцейський (напевно, українського походження) побачив, що на ній немає крові й покликав німця, ска-

¹⁰¹ MacNair R. Psychological reverberations for the killers: Preliminary historical evidence for perpetration-induced traumatic stress // *Journal of Genocide Research*. – 2001. – Vol. 3 (2). – P. 274.

¹⁰² Бок Г. Женщины и фашизм. Нацистская гендерная политика и женская история // *Гендерные исследования*. – 2004. – № 12. – С. 37.

¹⁰³ Там само. – С. 37–38.

¹⁰⁴ Browning C. The Origins of the Final Solution: the evolution of Nazi Jewish policy, September 1939 – March 1942. – Jerusalem, 2004. – P. 312.

¹⁰⁵ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 105.

завши, що вона ще жива. Німець наступив на неї, щоб перевірити, жінка не виявила ознак життя, і вони пішли¹⁰⁶. Чому він не зробив контрольного пострілу, як-от в інших випадках? Чи не впливало на це рішення небажання вбивати жінку? Ці запитання також без відповіді. Були передумови для таких дій, однак взаємозв'язок дії та передумови, який впливає з аналізу патріархатної культури, – неформальний, нелінійний, адже сама вона внутрішньо суперечлива. Наприклад, історик Леонід Сміловицький згадує такий випадок. Есесівець, вочевидь керуючись патріархатними уявленнями, врятував життя єврею Григорію Добіну, який працював чоботарем у майстерні при поліцейському батальйоні в Мінську. Коли одного разу Григорій ішов на роботу з Мінського гетто, есесівець, який стояв в оточенні, сказав: «“Дружина в тебе є?”. “Є”, – відповів Добін. “Тоді йди додому, не треба йти на роботу сьогодні”»¹⁰⁷. Саме того дня розстріляли робітничі колони¹⁰⁸. Тобто ті самі уявлення спрацювали в цій конкретній ситуації зовсім по-іншому.

У статті «Звичайна маскуліність: гендерний аналіз і дослідження Голокосту» Стефен Р. Хейнс чи не вперше з-поміж дослідників вказує на суперечливість маскуліної ролі «захисника» в умовах геноциду, а разом з цим на те, як могла ця роль переозначатись. Критикуючи за ігнорування гендерних аспектів американських дослідників Голокосту Крістофера Браунінга та Деніеля Голдхагена, Хейнс пише, що, з одного боку, командир 101-го резервного поліцейського батальйону поліції порядку (саме цьому батальйону присвячено праці згаданих істориків¹⁰⁹) перед своїми бійцями використовував риторику захисту жінок та дітей, щоб облегшити їм масове вбивство євреїв. Він закликав бійців подумати про їхню Батьківщину, про жінок і дітей, які страждають і гинуть там через бомбардування¹¹⁰. А з іншого – «психологічний конфлікт між обов'язком убивати та поважа-

¹⁰⁶ Там же. – С. 279.

¹⁰⁷ *Сміловицький Л.* Катастрофа євреїв в Белоруссии 1941–1944 гг. – Тель-Авив, 2000. – С. 62.

¹⁰⁸ Там же.

¹⁰⁹ Див.: *Browning C.* Ordinary men: Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland. – New York, 1992. – 231 p.; *Goldhagen D. J.* Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the holocaust. – New York, 1996. – 622 p.

¹¹⁰ *Haynes S.* Ordinary Masculinity: Gender Analysis and Holocaust Scholarship // *The Journal of Men's Studies.* – 2002. – Vol. 10 (2). – P. 156.

ти недоторканність сім'ї інколи проєктувався на єврейських жертв батальйону»¹¹¹. Тож маємо можливість побачити неоднозначність і суперечливість маскулінної ролі в цих умовах.

Дослідниця Дітте Марі Мунк-Юрісік показує, як «відраза» (про цю емоцію часто згадують у свідченнях виконавці), що її зазвичай інтерпретують як природну моральність людини або реакцію на порушення моральних норм, може слугувати дискримінаційній і геноцидній політиці, а не спротиву їй чи порятунку. Відраза, ідентифікована як слабкість, може призводити до ще більшого насилля¹¹². Це відповідає тодішній гегемонній маскулінності¹¹³, як її у своїй статті описує Томас Кюне. Гегемонна маскулінність у нацистському суспільстві (як і в багатьох мілітаристських суспільствах, і СРСР не виняток) означала емоційну, моральну та фізичну «твердість», агресію, силу, дисципліну та контроль над собою та іншими. В таких умовах емоційну слабкість мало бути подолано. Цей тип домінував, однак залишалась певна двозначність, наприклад, у відносинах із сім'єю¹¹⁴. В одному з листів 1942 р. оберштурмфюрера зондеркоманди 4а айнзацгрупи С Карла Кретчмера, який потрапив до цієї групи вже після розстрілів у Бабиному Яру, чітко прослідковується внутрішня боротьба. Він дуже привітно та емоційно пише своїй дружині та дітям, вільно описує свої відчуття, виражаючи свою палку прив'язаність до них. Однак зазначає, що вбивства євреїв (окремо згадуючи жінок і дітей) його засмучують, і йому потрібен певний час, щоб перебороти ці відчуття. Він ідеологічно свідомий, тому називає війну єврейською. Фактично в цьому листі ми бачимо, як людина трансформується зі «звичайного

¹¹¹ Ibid. – P. 152–153.

¹¹² *Munch-Jurisc D. M. Perpetrator Disgust: A Morally Destructive Emotion // Emotions and Mass Atrocity / Ed. T. Brudholm, J. Lang. – Cambridge University Press, 2018. – P. 142–161.*

¹¹³ Авторка концепту «гегемонної маскулінності» австралійська дослідниця Рейвін Коннелл визначає його як «конфігурацію гендерної практики, що втілює актуальну на цей момент відповідь на питання щодо легітимності патріархату, яка гарантує домінантне становище чоловіків та субординацію жінок» (*Коннелл Р. На захист маскулінності // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 27. – С. 49–70*). Тобто мова йде про культурне домінування певного типу маскулінності.

¹¹⁴ *Kühne T. Protean Masculinity, Hegemonic Masculinity: Soldiers in the Third Reich // Central European History. – 2018. – Vol. 51 (03). – P. 390–418.*

чоловіка» в убивцю, при цьому залишаючись доброзичливим до коханої¹¹⁵.

Нацистам вдалося сформувати ідеологічне виправдання геноциду, щоб звільнити його учасників від моральних та етичних вагань. Ієрархічна структура армії та військове товариство також сприяли тому, що прямі виконавці не несли індивідуальної відповідальності. Регулярне спільне вживання алкоголю до і після масових убивств облегувало виконання «брудної роботи» та слугувало як виявленню маскулінності, так і творенню *Kampfgenossenschaft*¹¹⁶. Нацистські керівники, помітивши психологічні складнощі, пов'язані з виконанням «брудної роботи», вигадали засоби її полегшення. Вся організація діяльності спрямовувалась на виконання поставлених завдань. Здається також, що сам нацистський суб'єкт (а він був безумовно чоловічим) формувався у процесі «расової війни». У цій структурі лише деякі відмовлялись убивати цивільних, жінок та дітей, а ще менша кількість людей допомогла комусь із жертв врятуватись. Цю відмову можна розглядати по-різному. Кюне пише, що часто ті, хто відмовлявся, визнавали свою слабкість, проте не ставили під сумнів саму ієрархію маскулінності. Якщо дотримуватися роздумів Рейвін Коннелл, то можна стверджувати, що таким чином вони лише утверджували гегемонію, адже вона завжди вибудовується щодо субординованих маскулінності та фемінності. Хоча можливою була й інша стратегія: вказувати на те, що вони занадто «хороші» для виконання таких наказів. Порятунком також відбувався приховано, він не підважував ієрархію. Під час війни завжди вбивають цивільних осіб, однак такі вбивства суперечать традиційному етосу воїна, який має захищати слабких (насамперед жінок і дітей). Нацисти намагались переозначити маскуліну роль «захисника» у расових категоріях. Кюне, пишучи про Вермахт, зазначає, що він не був рівномірно «нацифікований», багато командирів захищали традиційні військові ідеали, де холоднокровне вбивство цивільних вважалось злочинним¹¹⁷.

¹¹⁵ Briefe des Obersturmführers Karl Kretschmer (Sonderkommando 4a der Einsatzgruppe C) an seine Familie, Sept./Okt. 1942 // Yad Vashem: <https://www.yadvashem.org/de/education/educational-materials/lesson-plans/architecture-of-auschwitz-birkenau/kretschmer-letters.html>.

¹¹⁶ Westermann E. Drinking Rituals, Masculinity, and Mass Murder in Nazi Germany // *Central European History*. – 2018. – Vol. 51 (03). – P. 367–389.

¹¹⁷ Kühne T. Protean Masculinity, Hegemonic Masculinity: Soldiers in the Third Reich // *Central European History*. – 2018. – Vol. 51 (03). – P. 417.

Традиційний патріархатний військовий етос також усував жінок і дітей як повноцінних суб'єктів, однак у цій конкретній ситуації він міг зіграти на їхню користь, створивши вузький простір для порятунку.

Висновки

З погляду кількісних методів, випадки, які ми проаналізували, можуть видатися нерепрезентативними та випадковими, однак історик завжди працює з неповними даними. Спираючись на наявні свідчення, ми намагалися показати, що німці сприймали тих, кого рятували, насамперед як жінок і дітей, а не як євреїв. Помістивши ці випадки до культурного контексту доби, ми бачимо, які проблеми з убивством жінок та дітей існували. Також можемо спостерігати внутрішній конфлікт маскуліної ролі, з яким зіштовхувались учасники геноциду. Це напруження в окремих випадках давало шанс на порятунок для жертв. Однак цей зв'язок не можна розуміти механістично, в деяких випадках ті самі культурні патерни могли відігравати протилежну роль, особливо зважаючи на те, що гегемонна маскуліність «вимагала» переборювати подібні гендерно вмотивовані сумніви. Випадковістю можна вважати те, що врятованими були саме ці жінки та діти. Випадковістю є навіть їхня кількість. Але закономірністю, тобто тим, що відповідає внутрішній логіці патріархату, було те, що це були майже винятково жінки та діти.

Зазначимо, що ця стаття є лише першим кроком до розкриття теми. У подальшому необхідно звернутись до ширшого кола джерел задля остаточного підтвердження, уточнення або спростування нашої гіпотези.